

László Lilla

Katonaság és biográfia.

A háborús élmény helye az élettörténetben

Bevezetés

A nyomhagyás egyik legkézenfekvőbb alakzatáról, az élettörténetéről, illetve ennek a háborús élményekkel való kapcsolatáról lesz szó. Tulajdonképpen azt vizsgálom, hogy milyen helye van a háborús emlékeknek az élettörténetben.

Balázs Dezső, az adatközlőm, aki nagyapám is, naponta elmondott egy-egy részletet életéből. Kitüntetett helyen voltak a háború és a fogság idejéről szóló történetek, ezek közül néhányat szó szerint mondott újra, de minden alkalommal ugyanolyan fontosságot tulajdonítva nekik, mintha legelőször mondta volna őket. Balázs Dezsőnek nincsen írott élettörténete, mindössze egy lapokból összefűzött füzetben őrződött meg egy általa írt rövid feljegyzés az 1944–1946 közötti periódus fontosabb eseményeiről.

Az általam vizsgált történetek „mesterséges” előidézés eredményei. Első ízben 2001 decemberében kértem meg Balázs Dezsőt arra, hogy háborús élményeit mondja el feljegyzés végett. Ezt követte még egy beszélgetés 2003 októberében, majd még öt alkalom 2005 március–áprilisában. Bár először az volt a szándékom, hogy kizárólag a háborús élményeket vizsgálom, rájöttem, hogy azok elválaszthatatlanok Balázs Dezső számára az élettörténet többi részétől. Ezért 2005 márciusában már azt kértem tőle, hogy mondja el egész életének történetét. A háborús élmények egy részét már korábbról ismertem, meglepődve vettem észre, hogy az élettörténet elmondásakor sok olyan, a háborúval kapcsolatos élményt is felelevenít Balázs Dezső, melyet máskor nem szokott elmesélni.

Balázs Dezső

Balázs Dezső 1923. szeptember 28-án született Árpástón. Hat éves volt, amikor édesapja kivándorolt Amerikába, magára hagyva feleségét és négy gyermekét. Négy gyerek közül legidősebb lévén, Balázs Dezsőre hárult a

családfenntartó szerep, mert édesapja csak 28 év után tért haza Amerikából. Balázs Dezső hét éves kora óta dolgozott. Életének kitüntetett periódusa az 1944 és 1946 közötti két év, mialatt katonaként részt vett a második világháborúban, majd hadifogolyként dolgozott különböző nyugat-európai országok munkatáboráiban. Hazatérte után megnősült, és két gyerek apja lett. Ma legyengült, dolgozni képtelen ember, aki háborús élményeit életének történeteivel együtt mindig szívesen mesélte bárkinek, aki meghallgatta.

Pályaszakaszok

Az élettörténet a múlt eseményeinek újraírása folytán jön létre a történetmondás jelenében, az egyén újrainterpretál bizonyos eseményeket, egyeseknek kitüntetett szerepet tulajdonítva. A múlt eseményei közül, ahogy Ricoeur mondja, bizonyos preferenciaszabályok szerint válogatunk: csak a számunkra lényeges eseményeket őrizzük meg (Ricoeur 1999: 51–68). Tény tehát, hogy az „átélt életvalóság” és az „elbeszélte történet” nem azonosak. Bár a tények kitörölhetetlenek, a múlt értelme folyton változhat. Folyton átstrukturáljuk, átírjuk életünk eseményeit, egy koherens narratívumot formálva.

Balázs Dezső szövegeit nem csak a kronológia szervezi, bár az időbeli sorrend kétségkívül meghatározó rendszerező elve a történeteknek. A háborús élmények és a fogságban töltött periódus eseményeinek elmondásakor a kronologikus elv jobban érvényesül, de a későbbi történéseket asszociációs módon köti egymáshoz a szövegmondó.

Az élettörténet a fordulópontokat is kijelöli, azokat a jelentős életeseeményeket, melyeket McAdams „nukleáris epizód”-nak nevez, ezek olyan kiemelkedő fontosságú események az élettörténetben, melyet az egyén az újrainterpretálás által „hoz létre” (McAdams 2001: 157–174). Balázs Dezső élettörténetében az általa jelentősnek tartott események segítségével felállíthatóak a pályaszakaszok.

Kora gyermekkor (1923–1929/30)

Balázs Dezső élettörténeteinek egyetlen része sem vonatkozik a kora gyermekkor periódusára. Életének első hat évről nincsenek emlékei, s Balázs Dezső nem használja más rá hagyott emlékezetét az „üresen maradt helyek” kitöltésére, csak onnan kezdi történeteit, ahol már emlékei vannak. Édes-

apjuk 1929-ben elhagyta a családot, és vagyonszerzés reményével Dél-Amerikába, Argentínába ment. Egy utólag írt utazónapló-szerű füzetben megörökítette az egyhónapos út viszontagságait, és ottlétének első éveit. Ebben elmenetelének okaként tartozásait említi, amiket képtelen volt fizetni.

Gyerekkor (1930–1938)

Balázs Dezső négy osztályt végzett. Elbeszélése alapján a szolgálást említi ennek okaként: *Négy osztályom van: mind szolgáltam*, valószínűleg azért is, mert legtöbbször nem otthon tartózkodott, hanem ott, ahol szolgált. Kihangsúlyozza azonban aényt, hogy kicsi, erőtlen gyerek lévén nehéz munkát kellett végeznie: járt az erdőre fáért, kihordta a ganét, ennek ellenére nem kapott elfogadható enivalót.

Ifjúkor (1938–1944)

A majdnem 9 év szolgálat a konfirmálással ér véget, ezt követően már nem kell szolgálnia, hanem otthon él és dolgozik. Ennek az időszaknak kitüntetett eseménye a magyarok 1940-es Erdélybe jövele.

Balázs Dezső számára a második világháború 1944 augusztusában kezdődött, amikor bevonult katonának, majd szeptemberben kivitték Kőszegre. A bevonulás is fordulópontnak számít Balázs Dezső életében, fontosságát jelzi a tény, hogy mindig megadja a pontos dátumát a bevonulásnak: 1944. augusztus 29.

Háború és fogság (1944. szeptember 28.–1946. szeptember 28.)

Balázs Dezső két évet tölt a háborúban, amerikai hadifogságban. Élettörténetében kiemelt helyet kapnak a fogságban történt események, ezekre emlékszik legpontosabban, és narrációjában ezeket mutatja be legrészletesebben.

Munkásévek (1946. szeptember–1953)

Fogságból való hazaérkezése után Balázs Dezső téglakészítéssel foglalkozik a környező falvakban. Öccse a háború alatt kimaradt az iskolából, hazatérte után neki kellett gondoskodnia öccse taníttatásáról, mert a középső testvér, Ákos, katona volt.

1953-ban nősült meg, elvette a Magyardécse határában levő Csonkáson született Dénes Klárát.

Egy fedél alatt (1953–1958/59)

Miután megházasodott, Balázs Dezső feleségével együtt lakott a szülői házban, ahol édesanyján kívül Ákos testvére is élt Rózával, a feleségével.

A család élete 1958 novemberében megváltozik, ekkor tér haza 28 évi távollét után id. Balázs Dezső Argentínából. Ekkor már két unokája volt.

A kollektív és kommunizmus (1959/60–1985)

E periódusban a munka válik meghatározó tényezővé, és mikor visszaemlékezik, adatközlőm szembeállítja akkori munkavégző, erős énjét mai munkaképtelen énjével.

Aktív öregkor (1986–1998)

Gazdálkodással, kosárfonással foglalkozik, és idős kora ellenére vállalja a rá háruló munka részét. Ezidő alatt három unokája nő fel, akik – úgy érzi – megteszik mindazt, amire neki nem volt lehetősége (iskolába járnak, idegen nyelveket tanulnak).

Ágyhoz kötöttség ideje (1999-től)

1998–1999-ben nagy változás történik Balázs Dezső életében: egészségi állapota rohamosan romlani kezd, elveszíti korábbi erejét, úrrá lesz rajta a betegség. Számára a munkaképtelenség jelenti a legnagyobb csapást.

A háborús élmények helye az élettörténetben

Balázs Dezső élettörténetében általa is legfontosabbnak tartott periódus az a két év, mialatt részt vett a második világháborúban, és nyugati hadifogságban volt. Mohay Tamás szerint az elmúlt kétszáz évben minden generáció életében meghatározó tényezővé váltak bizonyos történelmi események. Ezek közül a legfontosabb az 1848–1849-es szabadságharc, az első és a második világháború (Mohay 2000: 760–790).

A fronton és a fogságban tapasztaltak alkotják azokat a történeteket, melyek állandóan visszatérnek visszaemlékezéseikor. Fontossága abból is kitűnik, hogy élettörténetének nagy részét e két év eseményeinek elbeszélése alkotja. Ez a legutóbbi beszélgetésekkor is megfigyelhető, amikor Balázs Dezsőt arra kértem, hogy életének történetét mondja el, ekkor a háborús élmények a szöveg 25%-át teszik ki. Előző történetmondásokkor a háborús élménytörténetek a szövegtörzshöz 60, illetőleg 45%-át teszik ki. Háborús élmény és élettörténet tehát szorosan összekapcsolódnak Balázs Dezső szövegeiben. Életének eseményei tulajdonképpen a háborús események köré koncentrálnak, ez válik önmaga legfontosabb meghatározójává. E kettő szoros összefüggését, sőt, *azonosságát* az adatközlő számára érzékelteti a tény, hogy amikor a háborús élmények elbeszélésére kérik fel, ezeket mondja: *Én tudom az önéletrajzomat elmagyarázni.*

A háborús élmények elmondását igen pontos dátummeghatározások kísérik, ez a későbbi történetek elmondására nem jellemző. A háborús élmények kapcsán olyan események is felidéződnek, amelyeket Balázs Dezső nem élhetett át közvetlenül, mégis bekerülnek az élettörténetbe: például Horthy lemondása, Erdély átadása a románoknak. Az egyén mindig valamilyen nagy történelmi folyamat részeként akarja látni magát.

Adatközlőm szinte mágikus szerepet tulajdonít a dátumoknak, ugyanis a furcsa véletlen folytán elmenetelének és hazaérkezésének dátuma szeptember 28., Balázs Dezső születésnapja. Ezt az egybeesést minden alkalomkor megjegyzi: *Két év után jöttem haza. Születésem napján indultunk, csütörtök este, és két évre, szombaton éjjel érkeztünk Túlavízre, Rettegre éjjel, szeptember 28-án, születésem napján, szombati nap jöttünk.*

A frontra menő csoport első fontos megállója Kőszeg volt. Itt katonaruhába öltöztették, s gyakorlatozni vitték őket. Kőszegen tapasztalja meg első ízben Balázs Dezső, hogy milyen a háborúban: állandóan szembesül az orosz fenyegetéssel, emellett az angol gépek sem jelentik a biztonságot. A Kőszegen és környékén történtek elmondásakor felidéződnek a számára kedves emberek, akikkel soha többet nem találkozott. Kőszegen egy hentes látta el a katonákat, aki naponta vágott valamilyen állatot, és a katonáknak is szívesen adott belőle. Rábatótfaluhoz is egy ott élő hentes alakja kapcsolódik, akinek a nevére is emlékszik a történetmondó: Német János. Ő több ízben is enni ad a katonáknak. Balázs Dezső számára a sok étel a jóléttel van összefüggésben: a háborús történeteknek már az elején megteremtődik egyfajta szakadás az addigi és az azt követő élet, illetve a háborúban eltöltött életszakasz között. Minden borzalma ellenére a háború nem jelentette

Balázs Dezső számára a nyomorgás, éhezés, halál idejét, az a rövid periódus volt, amikor életét jólét, pihenés, gondtalanság jellemezte.

A következő eseményt újabb dátum jelzi: december 3-án elvitték a katonákat Brandenburgba. Az úthoz egy mindig visszatérő, humoros történet kapcsolódik: a vonaton a katonák megtelnek tetvekkkel, amitől csak a december 7-i megérkezés után, a fertőtlenítéskor szabadulnak meg: *Közbe' a vonaton megtóttünk tetüvel. Magyarországon nem volt tetü, ott a vonaton teltünk meg. Emlékszem éjjel ahogy megérkeztünk, vitték fertőtleníteni a ruhákat, adtak tiszta ruhákat. Azokba' nem csíptek a tetük. ...Akko' a németek éjjel, a szakaszvezetővel fertőtlenítettek. Jól aludtunk aztán, ha megdöglöttek a tetük.*

Brandenburgból április elején menekülnek el az orosz előrenyomulás elől. Érdekes története az eseménysornak a három falubeli egymásra találása egy német tiszt csűrjében: Dzsádzsá Jenő megtalálja a már előrehaladt Balázs Dezsőt és Elemért. Az amerikaiak május másodikán fogják el Balázs Dezsőt.

Az elmondásban nem érezhető a fogságba eső esetleges félelme. Balázs Dezső számára inkább érdekes, mintsem félelmetes volt, ahogy a *néger, nagy néger katonák* bekerítették őket, és édességet dobtak nekik. Az elbeszélő a történet egyik változatában jelzi, hogy mégis félt, de rögtön előrejelezve kimondja, hogy nem volt mért félnie: *Tata gondolta, úgy megvernek, de nem bántottak.* A foglyokat rövid ideig Berlinbe viszik, majd Brüsszel a következő megálló, itt 10 napot tartják őket, ezalatt emberségesen bánnak velük, ételmezt is bőségesen kapnak. Brüsszelben a foglyoknak katonasátrakat kell kiásniuk, 10 nap múlva viszont Edingenbe viszik őket, ahol már kiásott sátrak várnak rájuk. Az edingeni táborban töltött idő alatt a foglyoknak nem kellett dolgozniuk. E négy hónapra Balázs Dezső úgy emlékezik vissza, mint egy hosszú nyaralásra, hiszen az élelemről nem kellett gondoskodniuk, édességet is sokszor kaptak. A tábori kosztot mindig részletesen leírja: *tejes teát adtak reggel–este... tejes teát, víz helyett, négy deci teát.* Az edingeni tartózkodás fontos eseménye az 1945 karácsonyának megünneplése. Vallásos ember lévén, Balázs Dezső örömmel vett részt a karácsonyi műsorban. Azt is említi, hogy Úrvacsorát is osztottak a foglyoknak.

A négy munka nélküli hónapot öt nehezebb hónap követte Munsterlagerben. A foglyokat főleg sírásni vitték. Adatközlőm részletesen bemutatja, hogyan temették el az ismeretlen hősöket. Arra is emlékszik – természetesen az emlékezet ferdítő hatásával –, hogy milyen szöveg szerepelt a temető zászlóján: *Engliss und amerikániss csimitirisse eroj.*

Balázs Dezső igyekszik érdekes és humoros történeteket szőni szövegébe. Munsterlageri tartózkodásuk alatt kiemelkedő esemény a foglyok számára szervezett verseny, aminek díjai a célpontba helyezett dzsemes kenyerek voltak: a foglyoknak szaladniuk kellett értük. Balázs Dezső büszkén emlékezik vissza nemcsak arra, hogy gyorsan tudott szaladni, és két szeletet is szerzett, hanem arra is, hogy az egyiket odaadta egy román fogolynak, aki nem volt olyan ügyes, mint ő, és egyet sem tudott szerezni: *Összetettek két szeletet, ilyen-olyan dzsemmel. Öregség szerint beosztottak, én még 21 éves voltam, leghátul, öregek előtt. Én bal szélen voltam, tudtam szaladni! Elvettem két szeletet. Azt mondja egy román: Eu să nu ieu? Di ce n-ai fugit? Adtam neki is. Aztán kacagtak az angolok.*

A fogság ideje alatt a magyar foglyok elhatárolódnak a románoktól, ez utóbbiak negatív figuraként jelennek meg, mert fenyegetik a magyarokat Erdély átadása után, hogy ellátják a bajukat, ha hazaérnek. Negatív szereplőként ábrázolódik az a román fogoly is, aki 24 kincstári órát lopott a raktárból Munsterlagerben, és elfogták, majd megvonták tőle egy időre a cigaterrát. Balázs Dezső humorosan, enyhe kárörömmel meséli el történetét. A lopást természetesen azonnal észrevették, a regáti katonát pedig megbüntették: *A décseiekkel, Dezsővel jártunk a ruharaktárba. Volt sok ruha, ing, mindenféle angol ruha, és óra is, kincstári óra, a katonáknak. Egy regáti lopott 24 órát, ott látták, nem lehetett: észrevették. A ruhával, bakancsal nem törődtek, me' nem volt leltárba'. De az lopott kincstári órát. Megtalálták, elzárták a regátit harminc napig barakkba. Megvonták a cigarettát tőle, az volt a büntetése.*

A fogság ideje alatt a foglyoknak nyelvtanulási lehetőségük is volt. Balázs Dezső elmarasztalja egykori önmagát amiatt, hogy nem tanult meg angolul vagy németül, bár néhány szóra még ma is emlékszik.

Mindent az itthonhoz viszonyít, itthoni szemmel lát. Azt lát meg és ír le a környező világból, amit kulturális háttere megláttat vele, amihez a szülőföldön is szoros kapcsolat fűzi: *cseresznyefák virágzanak, meggyfák, meleg. Szintén e sajátos itthoni látásmód nyilvánul meg az angol repülőgépek leírásában, melyek úgy jöttek, mint az ülő a csirkére, tyúkokra, alacsonyán a hegyek felől.*

Balázs Dezső hosszasan mutatja be a hazatérést. Négy katona és egy tiszt kísérté a foglyokat Temesvárig, mert fennállt annak a veszélye, hogy orosz katonák elfogják és fogságba viszik őket. Többször megemlíti az angolok amiatti csodálkozását, hogy a mocsok miatt nem tudták használni a mellék-helyiséget: *A rendőrségen a kaszárnyában nem tudtunk bemenni a vécébe,*

olyan piszok volt a vécén. Csodálkoztak az angolok. Nekik porszonál véce, mint az uraknak, tisztaság, le a kalappal.

Temesvárról ábécé sorrendben engedték haza a visszaérkezett katonákat, Balázs Dezső az elsők között volt. Annak a történetnek, amely a hazaérkezés pillanatát örökíti meg, mára már állandósult formája van. Balázs Dezső a Szamoson túli rokonainál száll meg. A hazatérés részletesen leírt esemény, noha csak egy éjjelt és egy reggelt foglal magába, Balázs Dezső mintha kitágítaná az időt.

A hazatérés részletezésének tulajdonképpen az a szerepe, hogy kihangsúlyozza fordulópont jellegét, hisz ez jelenti a későbbi nehéz munkával eltelt évek kezdetét.

Más falubeli fiatalokkal, illetve öccsével és barátjával való találkozásakor (ők elébe mentek az úton, mert híre ment hazajöttének) Balázs Dezső önmagát kívülről látatja, olyannak, amilyenek testvére és barátai látták: *Túlavízen voltak fiúk, leányok, kinn a tehenekkel, nem volt csorda.*

– *Ní, Dezső, ní milyen kövér Dezső! Akkor mikor átjöttem a hajón, jött Ernő és ez a Pitti, Kicuj Pitti, akivel csináltuk a téglát, jöttek előmbe.*

– *Hogy vagy olyan kövér, Dezső?*

– *Te hogy vagy olyan sovány, Pitti?*

– *Egész nyáron csináltuk a téglát Órben, s nem adtak csak pergelt laskát. Azt mondta Pitti. Másik évben aztán na, Dezső, te is: Debrek, Kisdebrek, Ilosva, Árpástó, Décese, Báton, Kudu, kellett fizessük az iskolát Ernőnek, két évig kimaradt, amíg oda voltam, nem járt iskolába, édesanyám nem tudta fizetni, nem volt pénze szegénynek.*

Az öregség narratívuma

Az európai kultúrában az idősek elbeszéléseire a regresszív narratívum jellemző, mely az idő múlását negatív értékeléssel kapcsolja össze (Gergen–Gergen 2001: 77–120). Az öregség nagyon kevés helyen jelenik meg pozitív értéként. Az ázsiai országokban az öregkor pozitív jelentéstartalommal telített, kultúránkban viszont álromantikusnak tűnik az a kép, mely az öregkort mint tisztelettel körülövezett időszakot festi le.

Balázs Dezső történetei az öregségről, saját öregségéről egyértelműen negatív képet festenek. Ennél fogva minden, ami a múlthoz kötött, átesztizált formában jelenítődik meg: a fogság is a szorongás és félelem helyett a fiatalság, erő, derű, játék és jólét periódusaként ábrázolódik. Ez egy utólagos

„átírásnak”, megszépítésnek az eredménye. A későbbi, nehéz munkával eltelt éveket az öregség periódusa követte, mely gyengeséggel és a korábbi én teljes megsemmisülésével járt együtt.

A jelen mindig a múlttal való kontrasztban létezik:

Most már nincs olyan hangom, mer' már megöregedtem én is.

Nem tudok dolgozni, s nem tudok felmenni a szőlőbe, annyira fáj a lábam már.

Nem tudok beretválkozni, ha reumás a kéz.

Most beteg vagyok, reumás, szemem operálták, gyomrom, gyomorsérv, reuma: nyomorék vagyok. Kínnak élek a világon.

Elkapott a reuma is, nem tudok járni se.

Nem érek egy fokhagymát.

Kínnak élek a világon.

Érdeemes figyelni a keserű öniróniára, mellyel Balázs Dezső önmagáról beszél. Jelzi azt is, hogy vége van a kommunizmus korlátainak, ezt felváltották a betegség korlátai: *Akko' metszettem a fákat... most nem bírom a kezemet. A kollektív most tönkre ment, most már szabadok vagyunk.* De milyen szabadság az, ha az ember ágyhoz kötött, és szeretteinek mindennapi segítségére szorul?

Az élettörténet teleológiája

Emberi mivoltunkból szükségszerűen adódik az igénye önmagunk meghatározásának, „ontológiánk” levezetésének. (Hankiss 1980: 30–38). Azt, hogy kik vagyunk legegyszerűbben azokból az eseményekből szűrhetjük le, melyeket alkalmasnak találunk élettörténetünk részévé tenni. Történeteket szövünk önmagunk köré, melyeket folyton újraigazítunk, aktuális énképünk alátámasztása érdekében: „we are constantly revising our memories to suit our current identities” (Gillis 1996: 3). Átalluk határozzunk meg identitásunkat, fejezzük ki értékrendünket, a világban elfoglalt helyünket, társadalmi és kulturális hovatartozásunkat. Minden életről szóló beszámólónak, legyen az írott vagy elbeszél, elsődleges funkciója az én definiálása. Ez az egyén szocializációját (Pataki 2001b) is elősegíti, hisz a történetek az alapvető eszközeink, hogy önmagunkat a társadalomban érthetővé tegyük.

Az élettörténet megírása vagy elmondása hasonló funkciót tölt be, mint amilyent az egyiptomi ember életében síremlékének és sírfeliratának az elkészítése jelentett: célja az, hogy a történet főszereplője az utókorra hagyja

önmagát, megalapozza saját emlékezetét, élettörténete által irányt mutatván a róla szóló megemlékezések milyensége felé (Assmann 1999: 165). Természetes, hogy ezáltal a megszólaló bizonyos értelemben kitarulkozik hallgatói előtt, megmutatja önmagát, ezért bátran elmondhatjuk Foucaulttal együtt, hogy „az írás [és az önmagunkról való beszéd is] önmegmutatkozás, önmagunkat tesszük láthatóvá általa, és a saját arcunkat mutatja meg a másik embernek” (Foucault 1999: 339). Az élettörténetnek célja az is, hogy a személyes létezés folytonosságát (Pataki 2001c) egy narratív struktúrába szerveződött élményanyag kifejezése által érzékeltesse.

Balázs Dezső minden lehetséges alkalmat megragad háborús élményeinek és élettörténeteinek az elmondására. A hallgatók körét legtöbbször a családtagok teszik ki, de ugyanúgy lehetnek szomszédok, látogatók vagy távolabbi rokonok. Bár fiatalabb korában is verbalizálta a háborús élményeit, ez azóta vált életének kitüntetett cselekedetévé, amióta ágyhoz kötött, járásképtelen. A folyton mesélni akarásnak célja lehet az, hogy szót kapjon, öngazolást nyerjen abban a kis közösségben, melyben él. Ez összefügg azzal a ténnyel, hogy a három fiútestvér közül neki mindig marginális helyzete volt, nem volt szava a családban. Élettörténete által válaszolni próbál arra a ki nem mondott kérdésre, hogy tényleg háttérbe szorított figura-e, tényleg nem sok hasznát veszik munkájának? Szövegéből kiérződik a nemleges válasz: ezért is hangsúlyozza minden beszélgetésünkkel kisebbik öccse felnevelésében játszott óriási szerepét, e tette által minősítvén önmagát, kiemeli azt is, hogy ő fizette ki a vámot, amikor édesapja öccsének csomagot küldött Amerikából, és barátjával együtt Ákos testvérének is készített téglát, hogy megnagyobbíthassák a házát.

A múlt eseményeire való visszagondolás és ezek elmondása az idős, korábbi életmódját feladni kényszerült Balázs Dezső számára a jelenből való menekülési alternatívát jelent. Emiatt a múlt megszépült eseményei hangsúlyozódnak élettörténetében. A jelenről való beszéd célja, hogy tudassa, de inkább elpanaszolja rossz egészségi állapotát, és fájdalmát amiatt, hogy Ákos öccse sohasem látogatja, sógornője pedig tettetesként értelmezi betegségét. Ezzel függ össze egy élettörténetnek a fentiekben már említett célja: az igazság kimondása, igazságszolgáltatás a bántások elszenvedéért.

Annak ellenére, hogy e dolgozatban elemzett szövegek „mesterséges” szituációteremtés szüleményei, az elmondás és a történetek közti válogatási mód által Balázs Dezső üzeni akar a kérdező utódnak is: élettapasztalatai átadásakor nevelni akarja, példát szeretne emelni (Nagy Olga 1982: 145–162) számára. Ez a vonatkozása élettörténeteinek akkor válik hangsúlyossá,

mikor saját erkölcsi-etikai-viselkedésbeli normáit közvetíti történetek által. Sokszor kihangsúlyozza, hogy a fogság ideje alatt a bőséges étel mellett cigarettát is kaptak a foglyok, de ő elutasította a cigarettát. Hasonló magatartásra ösztönzi implicite unokáját is ezáltal. A bajtársakkal való együttérzése, a nőekkel való tisztelettudó magatartása, a családért való önfeláldozó munkavégzése, a templomba járása mind olyan burkolt jelzések, melyek az utódok nevelését szolgálják.

Élettörténet, háborús élmény és identitás

Az embernek igénye van arra, hogy egyedinek, egyszerinek, másoktól különbözőnek mondhassa magát. De ezzel egyidőben szükségét érzi annak is, hogy egy vagy több csoporthoz is hozzátartozzék, hiszen emberi mivoltunkból következik a másokkal való viszonyok kialakítása, s e viszonyhálóban való élés. Emiatt beszélhetünk egyéni-, illetve csoportidentitásról. Élettörténet és identitás között szoros kapcsolat van: akárcsak az élettörténet, melyet a jelen perspektívájából ír át, rekonstruál az elbeszélő, az identitás „sem fellelt, hanem konstruált” (Borneman 1999: 209), melyet az emberek történeteik által alkotnak meg. Az identitás élettörténetünk eredménye, de felfogható úgy is, hogy „maga az élettörténet” (McAdams 2001: 160). Időbeli önazonosságunk tudatát úgy érzük el, hogy a múlt emlékeinkben őrzött eseményeit állandóan újrainterpretáljuk úgy, hogy azok megfeleljenek pillanatnyi önképünknek. Identitás és kommunikáció közt szoros kapcsolatot lát Assmann, ugyanis szerinte a „beszéd a csoportalkotás legnemesebb szerve. A beszéd teszi lehetővé a kommunikációnak azokat a formáit, amelyekre embercsoportok épülnek.” (Assmann 1999: 138) Hasonló a véleménye Tóth Máriának, szerinte az egyén tevékenységével és másokkal való kommunikációja során konstruálja meg identitását (Tóth 1998). A személyes identitás fenntartásához szükséges az emlékezőképesség, hasonlóan a csoportidentitás fenntartása is igényel emlékezőképességet, azzal a különbséggel, hogy a csoportemlékezetnek nincs neuronális alapja, hanem kulturális alapja van (Assmann 1999: 89).

Balázs Dezső történeteinek mondása által megkonstruálja identitását. Nem csak a történetek árulnak el valamit az elbeszélőről, hanem az is, hogy milyen szelekciós elveket használ kiválasztásukkor, azaz hogy mit mond el, és mit hagy ki élettörténetéből. Az egyéni identitás mellett (mely természe-

tesen szintén folytonos átírásnak, változásnak az eredménye) Balázs Dezső létrehoz történetei által több szintű csoportidentitásokat is.

A saját világból való kilépés fordulópont jellegére utal a tény, hogy a háborúban való részvétel lehangsúlyozottabban formálja adatközlőm identitását. A fogságban levésnek is identitásképző funkciója van. Hazajövele után a tény, hogy túlélte a háborút és fogságot, tette őt különlegessé, egyedivé, az évek során pedig az időbeli távolság miatt kuriózzummá vált a háborúban való részvétel.

Balázs Dezső különös tudás birtokosa, mely számára egyénítő jellegű. Az élettörténet elmondásakor folyton reflektál e tudására: idegen nyelvű szakvakra, kifejezésekre emlékezik, igyekszik újdonságokat is mondani. Természetesen a felidézett idegen kifejezések az emlékezet ferdítő hatása folytán idéződnek fel (*Engliss und ámerikániss csimitirisse eroj*). Emellett felidéz dalszövegeket, melyeket a fronton énekeltek a katonák:

*Verje meg az Úr a nagy gyakorlóteret,
De sok újonc rúgja rajta a gyepet,
Kerülgeti már a bukfenc, járja de járja,
Így hát, jó anyám, nem megyek szabadságra.*

*Baka vagyok Kőszeg város szélébe',
Barna kislánt ölelek a sötétbe'.
Szabad már a Kárpátalja
Minden kislány csak bevallja anyjának,
Hogy nem kell útlevel az udvarlójának.*

*Kislány vigyázz, a bakával ne cicázz,
Kislány a tűzzel ne játssz!*

*Rongy a ruhám
Sátor az én palotám*

A munkának is identitásképző szerepe van. A kommunizmus és kollektív évtizedei alatt (de már az alatt is, amíg gyerekként szolgált) Balázs Dezső számára a munka az életének és identitásának meghatározó elemévé vált. Szembeötlött a beszélgetések során, hogy adatközlőm soha nem tér ki az ünnepnapok elbeszélésére (csak olyan esetben említődnek, amikor valamilyen fontos esemény kapcsolódik hozzájuk – elhalálózás, esküvő), csak a mun-

kával eltöltött időt hangsúlyozza, azokat a tevékenységeket, amelyeket élete során végzett. Emiatt válik ily módon kivételessé, kitüntetetté az a négy hónap, mialatt a fogságban volt és nem kellett dolgoznia, mert ez nem ismétlődik meg máskor, csak a jelenben, amikor munkaképtelen (természetesen ez a jelenben negatívumként ábrázolódik).

Jelenkori idős és munkaképtelen énje számára kompenzatorikus jellegű az az identitás, melyet a háborúban való részvétel miatt mondhat magáénak. Emiatt annak ellenére, hogy aktív korában is megvolt ez az identitása, most, amikor nem képes dolgozni, nagyobb szüksége van rá. Ez is oka lehet a folyton mesélni akarásnak. Jelenkori önmagáról szóló történeteiben a beteg ember identitása valósul meg. Jól tükrözi e tényt az a beszélgetés, melyet a décei emberrel folytat adatközlőm: úgy alakítja a beszélgetést, hogy folyton betegségére tereli a szót.

Balázs Dezső nem sokat beszél családjáról, néhány fordulópont jellegű eseményen kívül nem említ mást, ezt nagyobbik öccse általi marginalizáltsága okozhatja. A családba való tartozásnál nyomatékosabb a fogolytársak, munkatársak csoportjába való tartozás. A szülőföld mellett az őt körülvevő emberekhez való viszony is tükrözi az én identitását. Mindkét szövegben kihangsúlyozódik öccsének taníttatása, de a közeli családtagok csak a második szövegben szerepelnek: itt a gyerekek és az unokák bemutatásának szintén identitásalkotó funkciója van. Az utódok hangsúlyozott jelenléte ugyanakkor az idős ember számára mégis nyit valamilyen perspektívát a jelenben a jövőre nézve: ők azok, akik tovább életetik őt: *Aztán most gyönyörködöm két unokámba'. Lilla meg Kati, mind a ketten rendes leányok, tanulnak angolul, németet.* Balázs Klára: *Három unokád van.* Balázs Dezső: *A másik, Bercinek fia, Komáromban.* BK: *Az messze van.* BD: *Abban gyönyörködök, gyönyörködünk a feleségemmel együtt.*

A jelen perspektívájából átértékelődnek bizonyos fiatalkori magatartásformák is: Balázs Dezső bánja, hogy nem használta ki a lehetőséget az idegennyelv tanulásra (*Nem dolgoztunk semmit s tanárok voltak, mindenféle tanító, papok is. Aztán milyen az ember, a falusi paraszt: menjünk haza. S most bánom, mért nem tanultunk. Szerencsére a leányok, unokáink tanulnak angolul, németül.*), de kompenzálja az, hogy az utódai megteszik, amit ő nem: *Szerencsére a leányok, unokáink tanulnak angolul, németül, Mind a kettő tanul sofőrnek. Angolul.*

A vallási közösségbe való tartozás is fontossá válik az élettörténetben: Balázs Dezső kihangsúlyozza templomjáró voltát, illetve az is kiérződik szövegéből, hogy ellenzi a szektákat. Identitásmegőrző szerepe van a foglyok

számára a fogságban való Úrvacsora-vételnek és a karácsonyi ünnepélyen való részvételnek: a kulturális emlékezet által¹ nyilvánítják ki nemcsak a református valláshoz, hanem egy nemzethez való tartozásukat is. A ceremóniális kommunikáció identitásmegetartó funkciójáról Jan Assmann ír: „a rítusok arra valók, hogy elevenen tartsák a csoport identitásrendszerét, az önzonosság tekintetében releváns tudásból juttassanak a résztvevőknek.” (Assmann 1999: 142)

A magyar nemzethez való tartozás tudata hangsúlyozottan jelen van az élettörténet szövegében, és összefügg a sztereotipikus nemzetkarakterológiával. A fogság ideje alatt elhatárolódnak a magyar foglyok a románoktól, ez utóbbiak negatív figuraként jelennek meg, mert fenyegetik a magyarokat Erdély átadása után, hogy ellátják a bajukat, ha hazaérnek. Negatív szereplőként ábrázolódik az a román fogoly is, aki 24 kincstári órát lopott a raktárból, és elfogták, majd megvonták tőle egy időre a cigarettát. Történetét humorosan, enyhe kárörömmel meséli el Balázs Dezső. A román nép jellemének ábrázolásához hozzátartozik annak elbeszélése, hogy az angol tisztok, akiknek tiszta *porszonál vécéjük* volt, csodálkoztak a mocskos román mellékhelyiség miatt. A kollektív bevezetése, a földek eltulajdonítása, a munka meg-nem-fizetése, az ország nyomorba taszítása, édesapja keresetének elvétele mind olyan események/tények, melyeket Balázs Dezső a románok tettének tulajdonít. Fontos története a fogságból való hazatérésnek a zsoldként kapott 36 márka beváltása: Németországban 80 kiló kenyeret vehetett volna adatközlőm, a Curtici-nál beváltott pénzért Romániában még egy kilót sem tudott venni. A jelen gazdasági helyzet sem biztató számára, a múlt ilyen viszonylatban is pozitív fényben ábrázolódik: *És szecsckája is volt* [Németh Jánosnak], *nem mint nálunk: most sincs semmi*.

Az oroszok is egyértelműen negatív szereplői a történeteknek. A tőlük való menekülés mellett Balázs Dezső konkrét esetet is említ e nép negatív színben való feltüntetése érdekében: a komáromi vasútállomáson egy részeg orosz katona az álló vonat alá esett, egy angol tiszt húzta ki, megmentvén a haláltól: *Ott is megállt a vonat, s egy orosz odabújt a vagonkocsi alá: részeg disznó*. Amikor az orosz katonákat jellemzi, együttal a cigányokról

¹ Assmann az emlékezet külső dimenzióját négy részre osztja: mimetikus, kommunikatív, kulturális emlékezet és a tárgyak emlékezet. A kommunikatív emlékezet a közelmúltra vonatkozik, olyan emlékeket őriz, melyeket az ember megoszt kortársaival. Rövid időintervallumig létezik, a „mindennapok történelme” rajzolódik ki általa. Ezzel szemben a kulturális emlékezetet ünnepekkor hozza mozgásba a csoport, a múlt szilárd pontjaira utal, ezek az események pedig az emlékezés által mitizálódnak (Assmann 1999: 49–50).

létrehozott sztereotípiát is működteti: *Láttuk, hogy piszkosok az oroszok, mint a mocsos cigányok*. Balázs Dezső elhatárolja magát (és nemzetét) azoktól a népektől, akikről negatív képet alkot történeteiben.

A nemzethez való tartozás összefügg a szülőföldhöz való ragaszkodással. A narrációt megszakító rövid leírások tartalmazzák az itthoni tájakra való utalást is, az elbeszélő kiépíti azt a teret, melyben lejátszódik élettörténete: tájélményeket, helyhez kapcsolódó érzéseket, hangulatokat közvetít. Balázs Dezső minden újat itthoni szemmel lát, az itthonhoz viszonyít: *Vittek gyakorlatozni egy olyan fennsíkra, mint a Pogyérj. Az Odera olyan, mint a Szamos, csak jár a gőzhajó*. A sajátos természetközelség is meghatározó énjének megalkotásában: nagyon sok helyen megjelenik a napszakoknak vagy az évszakoknak a leírása.

Azt lát meg és ír le a környező világból, amit kulturális háttere megláttat vele, amihez a szülőföldön is szoros kapcsolat fűzi: *cseresznyefák virágnak, meggyfák, meleg*. Az emberek hajlamosak belelátni az idegen dolgokba saját kultúrájuk elemeit. Balázs Dezső az idegen földön nem tud nem itthoni perspektívából tájékozódni, a domborzatot, az eseményeket itthoni domborzati formákhoz, eseményekhez, tárgyakhoz köti. Bartlett mutatott rá, miután kísérleteket végzett 36 emberrel, hogy sokszor az, amit észlelésnek nevezünk, tulajdonképpen felidézés². Szintén e sajátos itthoni látásmód nyilvánul meg az angol repülőgépek leírásában, melyek *úgy jöttek, mint az illű a csirkére, tyúkokra, alacsonyán a hegyek felől*.

Önmagáról szóló történeteinek kívül Balázs Dezső belefűzi mások történeteit is életrajzi elbeszélésébe: „egy élettörténet egysége... semmiképp sem zárja ki a mássá válást, és egyenesen feltételezi a másokhoz fűződő kapcsolatok egész sokaságát” (Tengelyi 1998: 527). Ez azért is fontos, mert az egyén csak másokon keresztül ismerheti meg önmagát³, illetve mások tettein keresztül ítéli meg önmaga tetteit.

² Bartlett kísérleteket végzett annak vizsgálata érdekében, hogy az emberek mire és hogyan emlékeznek bizonyos dolgokra. Harminchat embernek mutatott ábrákat, ezek fokozatosan bonyolódó rajzokat tartalmaztak (a mértani idomoktól kezdve a tintafoltokig). Megfigyelte, hogy hajlamosak az emberek belelátni a rajzokba azt, ami szorosan kapcsolódik saját élettérükhöz. „Az észlelés lyukait annak segítségével tölti be, amit hasonló helyzetekben észlelt”. (Bartlett 1985: 52)

³ Az énünk dialogikusan épül fel: csak a mások által közvetített módon, másokban tükröződve juthatunk el önmagunkhoz (Pataki 2001a).

Összegzés

Egy életet nem lehet keretekbe zárni, a róla szóló történetek is csak gyenge töredékei annak az örömmel, fájdalommal, félelemmel, meglepetésekkel átítatott sokszínűségnek, ami az élet. Történetei által Balázs Dezső válaszolt önmagának, nekem és azoknak, akik meghallgatják, s bár egyik szövegében elhangzik az *Osztán megszűnt minden* kijelentés, énjének történetei által kontinuitása van.

Befejezésként idézni fogom azt a néhány sort, melyet Balázs Dezső emlékkönyvébe jegyzett le. A szöveg tömören, dátumokra szorítkozva örökíti meg a bevonulás és fogságba kerülés néhány eseményét. Többnyire ezeket a dátumokat idézi fel Balázs Dezső szóbeli visszaemlékezéseiben is, melyekben a dátumok csak jelzések, ezek ürügyén felidéz egy teljes múltbéli világot:

Balázs Dezső

Bevonultunk Besztercére 1944. Augusztus 29.én. A. 26. III. Oktober 6 odikán érkezünk Kőszegre. Decemer. 3.dikán indultunk németországba, Rábatotfaluba megérkeztünk. December. 7 dikén. Brandenburgba. 1945 Január. 29.dikén mentünk Pozdánba. Február 1.én érkezünk vissza Brandenburgba. Február. 4.én indultunk Berlinbe, február 5.ikén megérkeztünk. Február 11én visszamentünk Brandenburgba. Április. 12 én mentünk Frankfurtba. Május 2-án estünk Amerikai fogságba. Május 18 ikán adtak át az angoloknak Május 26.ikán mentünk a szlovák táborba, otvontunk két nap. Julius 9 dikéig voltunk a magyarok közt és akor elhejezték az Erdélyiek közé. Szeptember 14.kéig voltunk német országba. 16 ikán megérkeztünk Brükszelbe. Ott ültünk. 26-ig. 26.án eljöttünk Enghienbe.

Szakirodalom

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Atlantisz Kiadó, Budapest

BARTLETT, Frederic C.

1985 *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány.* Gondolat Kiadó, Budapest

BORNEMAN, John

1999 Elbeszélés, genealógia és a történeti tudat: a széthulló személyiség. In: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 197–216.

FOUCAULT, Michel

1999 Megírni önmagunkat. In: Uő: *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen, 331–344.

GERGEN, Kenneth J. – GERGEN, Mary M.

2001 A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In: LÁSZLÓ János – THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, Budapest, 77–120.

GILLIS, John R.

1996 Memory and Identity: the History of a Relationship. In: Uő (ed.): *Commemorations. The Politics of National Identity*. Princeton University Press, Princeton, 3–24.

HANKISS Ágnes

1980 „Én-ontológiák”. Az élettörténet mitologikus áthangolása. In: FRANK Tibor – HOPPÁL Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. 2. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 30–38.

McADAMS, Dan P.

2001 A történet jelentése az irodalomban és az életben. In: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, Budapest, 157–174.

MOHAY Tamás

2000 Egyének és életutak. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 760–790.

NAGY Olga

1982 Realista törekvések a népi prózában. In: KÜLLŐS Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában*. (Documentatio Ethnographica, 9.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 145–161.

PATAKI Ferenc

2001a Élettörténet és identitás. Új törekvések az én-pszichológiában. In: Uő: *Élettörténet és identitás*. Osiris Kiadó, Budapest, 225–308.

2001b Az önéletírás „dramaturgiája”: az élettörténeti forgatókönyvek. In: Uő: *Élettörténet és identitás*. Osiris Kiadó, Budapest, 309–359.

2001c Életesemények és identitásképzés. In: Uő: *Élettörténet és identitás*. Osiris Kiadó, Budapest, 360–405.

RICOEUR, Paul

1999 Emlékezet – felejtés – történelem. In: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijarat Kiadó, Budapest, 51–68.

TENGELYI László

1998 *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz Kiadó, Budapest

TÓTH Mária

1998 Az élettörténetben megjelenő etnikai identitás. In: SZŰCS Alexandra (szerk.): *Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 77–92.

